

С. Махортих

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ РАННЬОСКІФСЬКИХ
ПАМ'ЯТОК НА ПІВНІЧНОМУ КАВКАЗІ¹

Статтю присвячено розгляду історії вивчення ранньоскіфських пам'яток на Північному Кавказі, де автором виокремлюються два центри ранньоскіфської культури. Один із них локалізований у Закубанні (лівобережжя річки Кубань), а інший — у Центральному Передкавказзі (Ставропольська височина і прилеглі райони Кабардино-Балкарії).

Ключові слова: скіфи, Північний Кавказ, поховальні пам'ятки, VII—VI ст. до н. е.

Вступ. У тісному зв'язку між Скіфією і Кавказом сьогодні не сумніваються ні скіфологи, ні кавказознавці. Однак визнання важливості цього зв'язку для вирішення багатьох проблем, насамперед вивчення раннього етапу скіфської історії, відбулось далєбі не відразу, хоча перші скіфські пам'ятники на цій території стали відомі науковій спільноті ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Дотепер їх кількість збільшилась, з'явився новий, переважно комплексний матеріал щодо не менш як 80 поховань у курганах. Отримані матеріали дають змогу не тільки уточнити, а й багато в чому змінити чинні гіпотези про час появи скіфів на Північному Кавказі та характер їх перебування там (Махортих 2019).

1.1. Закубання. Найбільшу популярність у цьому осередку ранньоскіфської культури здобули Келермеські, Костромські та деякі Ульські кургани VII—VI ст. до н. е., частково розкопані наприкінці XIX — на початку XX ст. (Отчет... 1900, с. 11—14; Галанина 1997; Ульские... 2015).

1. Стаття підготовлена в рамках проекту MSCA4Ukraine (ID number 1233005), за фінансової підтримки Європейського Союзу.

Особливо яскравими серед них, завдяки вцілілим артефактам, є матеріали Келермеського могильного поля, розташованого за 8 км на південний схід від станиці Келермеської в Гіагінському р-ні Республіки Адигея (Галанина 1997, с. 16).

Келермеський курганний могильник почав функціонувати ще в епоху бронзи. У VII ст. до н. е. в його північній частині було споруджено кілька скіфських курганів. Перші, грабницькі за характером, «розкопки» тут здійснив у 1903—1904 рр. гірничий технік Д. Г. Шульц, розкривши чотири кургани. Діяльність цього археолога-аматора, в результаті якої частину золотих речей переплавили і продали, по суті, являла собою не наукові дослідження, а безконтрольні «вилучення речей», що призвело до втрати багатьох із цих важливих археологічних пам'яток. Археологічна комісія відсторонила Д. Г. Шульца від участі в розкопках, відтак дослідження Келермеського некрополя продовжив М. І. Веселовський, який 1904 р. розкопав два ранньоскіфських кургани (Отчет... 1907). На жаль, збережена архівна документація з розкопок шести згаданих вище Келермеських курганів надзвичайно заплутана і лаконічна, що разом із пограбуванням більшості поховань не дає змоги розглядати їх як надійне археологічне джерело.

Судячи з наявних даних, підквадратні ґрунтові могили в Келермеських курганах мали досить складні конструкції. Про це свідчить, зокрема, розташування стовпових ям на дні поховальної камери кургану 1, розкопаного М. І. Веселовським (Отчет... 1907, с. 86—90, рис. 134). Ці стовпи ділили яму на чотири частини: три — усередині дерев'яної гробниці й одна — за її межами, де були поховані коні.

Ймовірно, цей поділ не випадковий — він відображає якесь реальне поховальне традиції того часу (Махортих 1991). На це вказують і знахідки в цих відділеннях. Так, у північному секторі виявлено кераміку і бронзовий казан. Поховання людини розташовувалось у центральній частині камери, де знайдено залишки людських кісток і основний поховальний інвентар. У південному секторі немає знахідок, але не виключено, що там були поховані коні, чий кістки також виявлено в могилі.

Про положення й орієнтування похованих у келермеських гробницях зберіглась коротка згадка Д. Г. Шульца, згідно з якою в курганах 1 і 3 кістяки лежали витягнуто на спині, у першому випадку головою на південь, у другому — на північ (Галанина 1997, с. 70). Поруч з людськими похованнями перебували численні кістяки загнаних коней, разом із якими знаходились різноманітні вуздечні приналежності, зокрема бронзові та залізні навішні.

Виразність і незвичність похоронного інвентарю, що супроводжував покійних, дають підстави говорити не тільки про їхній високий соціальний статус, а й про участь знатних воїнів у знаменитих скіфських походах у Передню Азію. Давньосхідний імпорт засвідчують вироби з побуту передньоазійських правителів. Наприклад, золоті наконечники у вигляді лев'ячої голівки, що прикрашали сидіння табурета, а також золоті прикраси «трону», орнаментовані вставками з бурштину, зображеннями зображеннями плодів граната, лев'ячих і баранячих голів. Несумісність палацових меблів із кочовим способом життя цілком очевидна. Тому залишається припустити, що ці незвичні для скіфської культури речі були військовими трофеями скіфських вождів або подарунками східних владик. Ці та деякі інші збережені предмети дали найкращі зразки архаїчного скіфського звіриного стилю в поєднанні із зображеннями, виконаними у стилі передньоазійського мистецтва (Галанина, Алексеев 2010).

Значним поступом у вивченні ранньоскіфських старожитностей Закубан'я стало відновлення в 1980—1990 рр. розкопок Келермеського курганного могильника експедицією державного Ермітажу, очолюваною спочатку Л. К. Галаниною, а потім А. Ю. Алексеевим. Ці дослідження допомогли не тільки отримати важливі відомості щодо похоронного обряду і влаштування могил, а й поповнити келермеську археологічну колекцію новими знахідками (Алексеев, Кузнецова 2001). Важливим підсумком сучасних розкопок стало відкриття раніше не відомих впускних підкурганних поховань VII—VI ст. до н. е., а також ґрунтового некрополя місцевого «меотського» населення, які становлять єдиний поховальний комплекс із багатими курганными усипальнями (Галанина 1985; Галанина, Алексеев 1990). Нові дослідження показали складний багаторівне-

вий характер Келермеського некрополя ранньоскіфського часу, де, залежно від соціального статусу і, можливо, етнічної приналежності, людей ховали як під спеціально зведеними курганами в обширних ґрунтових могилах, так і в могилах, впущених у насипи курганів епохи бронзи, а також у простих земляних ямах без курганных споруд. Тісне сусідство, а іноді й спільне життя іраномовних кочівників з «меотами» Закубання наклало своєрідний відбиток на матеріальний вигляд цих культур.

До числа еталонних ранньоскіфських пам'яток Закубання належить і курган, названий в археологічній літературі Костромським або 1-м Розмінним. Він входив до складу групи «Розмінних» курганів за 12 км від станиці Костромської Краснодарського краю і був розкопаний М. І. Веселовським 1897 р. (Отчет... 1900, с. 11—14, рис. 44). Під час розкопок було виявлено залишки спаленої дерев'яної гробниці, спорудженої на чотирьох кутових стовпах на насипі кургану епохи бронзи. Зовні за стінами гробниці лежали скелети двадцяти двох коней, у деяких із них збереглися залізні та бронзові вудила. Усередині гробниці знайдено панцир, що складався із залізних і бронзових пластинок, наконечники списів, два сагайдаки з бронзовими наконечниками стріл, а також кам'яна жертвна плита, глиняні посудини та, імовірно, круглий залізний щит із золотою бляхою у вигляді фігури оленя — класичний витвір ранньоскіфського мистецтва.

Нові дослідження Костромського кургану, виконані у 2010—2012 рр. Т. В. Рябковою, загалом підтвердили польові спостереження М. І. Веселовського: встановлено, що курган був складною архітектурною спорудою. Після нівелювання насипу епохи бронзи на спеціально підготовленому підкурганному майданчику звели пагорб із вологого ґрунту з домішками мулу (Рябкова 2013; 2014). Він мав форму витягнутого кола з плоскою вершиною, розміром 24 × 26 × 0,8 м. На поверхні пагорба було зведено гробницю з колод у три-чотири вінці. Опорою гробниці слугувала дерев'яна рама. Зміцнювали стінки цієї конструкції стовпчики, вбиті в поверхню майданчика і зафіксовані з внутрішньої сторони рами. Про здійснення поминальних ритуалів свідчать знахідки розбитих посудин, а також ями з черепами корів і коней. Час створення пам'ятника визначено в рамках рубежу VII—VI — початку VI ст. до н. е. Курган 10, що примикав до 1-го Розмінного зі сходу, теж містив поховання ранньоскіфського часу. Його насип було зведено над похованням людини в супроводі п'яти кінських поховань, здійснених на рівні давньої поверхні (Рябкова 2013; 2014).

Розглядаючи питання про пам'ятки ранньоскіфського часу в Закубанні, слід згадати і Ульський курганный могильник на східній околиці аулу Уляп в Адигеї. Протягом 1898—

1909 рр. М. І. Веселовський дослідив тут дев'ять курганів, які містили поховання VI—V ст. до н. е. (Ульские... 2015). До числа найдавніших, датованих у рамках першої половини VI ст. до н. е., належать кургани 1—3, розкопані 1908 р. (Отчет... 1912, с. 118, рис. 166—169). Через відсутність слідів могильних ям можна припустити, що ці поховання були здійснені на рівні стародавнього горизонту². Винятком є курган 1, розкопаний М. І. Веселовським 1910 р. на території аулу Уляп, який не входив до основної групи Ульських курганів (Галанина 1999). Під насипом цього кургану виявлено велику ґрунтову яму, на південь від якої знайдено останки семи загнуданих коней. За типами вузничого спорядження ця пам'ятка синхронізується з ранньоскіфськими Келермеськими курганами.

Поховальні пам'ятки ранньоскіфського часу відомі не тільки у Середньої Кубані, а й у західному Прикубанні. Найінформативнішими серед них є кургани, досліджені в середині 1980-х рр. в Абінському р-ні Краснодарського краю: могильники Холмський 1 (кургани 4, 5) і Циплієвський Кут 1, кургани 7 і 9 (Василиненко, Кондрашев, Пьянков 1993; Пьянков 2006). Поховання тут влаштовували у великих прямокутних ямах розмірами (2,7—4,7) × (1,5—3,5) м і глибиною 0,6—1,2 м. Поховані були орієнтовані головою в південний сектор. Відзначено випадки використання в конструкції гробниць дерев'яних каркасно-стовпових споруд, наявність каменя-галечника в заповненні могильної ями, а на дні — підсіпки з вапнякової крихти, укладання в могилу чи поруч із нею коней або частин їхніх туш. З особливостей похоронного інвентарю слід відзначити знахідки великих (до сотні наконечників) сагайдачних наборів, бронзових ситул і стремечковидних вудил. Вік цих поховань визначено в рамках другої половини VII — VI ст. до н. е.

Розглядаючи питання про ранньоскіфські пам'ятки Північно-Західного Кавказу, слід згадати і групу впускних підкурганних рядових поховань воїнів другої половини VII — VI ст. до н. е., досліджених на правобережжі Кубані в останній чверті XX — першій чверті XXI ст. (Динський, Кореновський, Тимашевський р-ни Краснодарського краю) (Бейсужек XXXV, курган 6, поховання 9; Динська 4, курган 3, поховання 5; курган 4, поховання 3; Корсунська, курган 1, поховання 2; курган 2, поховання 3; Пролетарський, курган 3, поховання 3 тощо). Ці поховання є доволі своєрідними: часто влаштовані в підбоях, а мерці покладені витягнутими на спині чи скорченими на боці головою

2. Слід згадати також низку інших закубанських поховань VII—VI ст. до н. е., влаштованих на рівні стародавнього горизонту і досліджених у 1980-х рр. в Адигеї — курган 41 могильника Клади, курган 1 Говердовського могильника (Лесков, Эрлих 1999, рис. 39; Эрлих, Нежаев 2011).

на схід або захід (Дубовская 1990; Шевченко 2014; Маслов, Окороков, Клещенко 2019).

Загалом на території Краснодарського краю і Адигеї нині відомо не менше 40 підкурганних поховань, датованих у рамках VII — першої половини VI ст. до н. е., які з тією чи іншою мірою вірогідності можна вважати скіфськими. Ці пам'ятки локалізовані переважно на лівобережжі Кубані та в середньому Закубанні і поширюються на південь до передгір'їв Кавказу. До особливостей осередка ранньоскіфської культури на Північно-Західному Кавказі належить доволі активне використання як окремих курганів, так і могильників епохи бронзи для облаштування скіфських впускних поховань або створення нової поховальної споруди на місці старого кургану.

1.2. Центральне Передкавказзя. Територія Ставропольського краю і Кабардино-Балкарії є місцем локалізації ще одного центру ранньоскіфської культури VII—VI ст. до н. е. на Північному Кавказі (Makhortykh 2019). Перші систематичні розкопки скіфських пам'яток на Ставропольській височині протягом 1973—1980 рр. здійснила В. Г. Петренко. У результаті було повністю досліджено могильник VII ст. до н. е. біля хут. Червоний Прапор, за 2 км на південь від с. Дубівки Олександрівського р-ну Ставропольського краю (Петренко 2006). Загалом було розкопано дев'ять курганів із похованнями військової аристократії. Курган 1 цієї групи може бути зарахований до розряду царських. Його висота в давнину досягала 14—15 м, діаметр — 70 м. Курган був оточений ровом 23-метрової ширини і глибиною 3,5 м. Його центральна частина обнесена кам'яною кріпидою, яка, разом із розташованими всередині неї колами з тину, мала стримувати насип від розповзання. Відкриті в цьому кургані поховальні та культові споруди представлені кам'яними гробницями, влаштованими на рівні похованого ґрунту, а також храмовим комплексом вогню, збудованим згідно з канонами іранської храмової архітектури³. Для повторних поховань до основної гробниці прибудовували камери або окремі входи, які мали вигляд довгого коридору з кам'яними стінами, перекритими деревом. Наземні конструкції мали плоскі перекриття, підтримувані по центру або кутах підірними стовпами.

Крім поховань на рівні стародавнього горизонту, до поховальних споруд Червонознам'янського могильника (кургани 3, 5—7, 9) належать також ґрунтові ями прямокутної форми площею 25—80 м², у яких досить часто влаштовували гробниці з каменю і дерева (Петренко 2006). До їхніх спільних ознак

3. До групи кам'яних споруд на рівні стародавнього горизонту належать також подібні поховальні конструкції, досліджені в Ставропольських курганах у 1924 і 1984 рр. (Махортых 1991).

належать кільце викиду, вкритого очеретом, а також облаштування дна могили, де західна частина була виділена сходинкою, на якій здійснювали поховання коней. Останні становлять найхарактернішу рису скіфських поховань на Північному Кавказі не тільки епохи архаїки, а й VI—V ст. до н. е. У курганах 1 і 8 біля хут. Червоний Прапор виявлені антропоморфні кам'яні статуї, які свідчать, що Північний Кавказ входив у сферу поширення скіфської монументальної скульптури і був зв'язаний зі скіфами Північного Причорномор'я єдиним ритуалом, відображеним у подібних іконографічних образах.

Ще одним курганним могильником скіфської знаті архаїчної епохи в центральному Передкавказзі є некрополь II біля с. Новозаведене Георгіївського р-ну Ставропольського краю, де протягом 1991—2003 рр. розкопано щонайменше 15 курганів, датованих у межах третьої чверті VII — середини VI ст. до н. е. (Кореняко 1976; Маслов, Петренко 1998; Петренко, Маслов, Канторович 2000; 2004; 2006).

Насипи заввишки до 7—8 м були оточені ровом глибиною до 4 м. Кургани містили складні надмогильні конструкції з дерев'яного й очеретяного перекриття могильної ями, обваловки навколо поховальної споруди і ритуального очеретяного майданчика навколо могили. Крім того, на рівні похованого ґрунту було зафіксовано сліди тризн — залишки вогнищ, скупчення кісток тварин і кераміки.

Поховальні споруди представлені ґрунтовими ямами розмірами від 4×3 до 6×5 м і глибиною до 3,2 м. Поховання відбувались за обрядом трупопокладання. Зафіксовано південне орієнтування померлих.

Незважаючи на пограбування і руйнування, вдалось простежити, що на дні могильних ям на дерев'яних ложах або органічних підстилках колись спочивали представники скіфської аристократії. Їх супроводжували поховання коней, а також предмети озброєння, посудини із заупокійною їжею, золоті прикраси і різноманітні вироби, оздоблені в скіфському звіриному стилі. Культурний комплекс Новозаведенського могильника демонструє активну взаємодію скіфів із Закавказзям і Передньою Азією в другій половині VII — на початку VI ст. до н. е., відому за давньосхідними й античними письмовими джерелами, насамперед як скіфські грабіжницькі набіги. Завдяки отриманому антропологічному матеріалу можна стверджувати, що це був цвинтар єдиного родоплемінного підрозділу, утвореного за родинно-родовим принципом, де розміри похоронних конструкцій не залежали від статеві-вікової приналежності похованого.

Особливе місце серед археологічних пам'яток Кабардино-Балкарії посідає курганний некрополь, відкритий 1979 р. біля с. Нартан на околицях м. Нальчика (Батчаев 1985). У результаті

дослідження 24 курганів VII—VI ст. до н. е. отримано інформативні археологічні комплекси, що характеризують матеріальну культуру та інші сторони життя стародавнього скіфського населення. Могильник належав привілейованому прошарку суспільства — вершниковому стану, всередині якого також простежується майнова диференціація. Деякі поховання за розмірами поховальних споруд і багатством інвентарю можуть бути визначені як поховання племінних вождів (кургани 9, 16, 20).

Більшість могил містили по два одночасних поховання, одне з яких зазвичай було здійснено в скорченому положенні і супроводжувалось нечисленним інвентарем кобанського типу, а друге — у витягнутому положенні, з набором зброї скіфського типу та інших престижних речей. Таке поєднання похованих в одній могилі вказує, мабуть, на етнічні відмінності між ними і залежне становище людини, похованої в скорченій позі (Махортьх 1991). Могили з чоловічим складом інвентарю містили поховання загнуданих коней (від одного до п'яти в курганах VII ст. до н. е. і по одному в курганах VI ст. до н. е.). До складу заупокійної їжі входили частини туш великої та дрібної рогатої худоби.

Із 24 досліджених у Нартані курганів 18 поховань здійснено в ґрунтових ямах досить значного розміру — від $6 \times 6 \times 4,5$ м (курган 16) до $2,4 \times 2,8 \times 2,8$ м (курган 1). Форма могил у більшості випадків близька до квадрата, орієнтованого кутами за сторонами світу, іноді з відхиленнями (Батчаев 1985).

У ряді випадків над ямою зафіксовано надмогильні викладки з трьох-чотирьох шарів кругляка, а в кургані 16 поховання і денна поверхня були перекриті шаром хмизу. Деякі з нартанівських могил вирізняються конструктивними особливостями: у кургані 9 по периметру ями зроблена широка прямокутна в перерізі канавка, у кургані 11 влаштовані спеціальні плечики-уступи, а в кургані 19 камера мала овальні кутові виступи. Цікавими особливостями поховального ритуалу є встановлення стелоподібних каменів над могилами найзатніших небіжчиків, наявність кам'яних плит і жертвників, а також скупчень гальки у похованнях.

Особливу групу скіфських поховань на Північному Кавказі складають кенотафи. Немає нічого дивного, що вони трапляються у скіфів (переважно епохи архаїки), чие життя найтісніше було пов'язано з військовими сутичками і далекими походами. Природно, що «зниклими безвісти» могли бути люди найрізноманітнішого суспільного становища, тому і кенотафи, облаштовані для них, також неоднорідні (Махортьх 1991). Так, у нартанівських курганах виявлено чотири кенотафи (кургани 18, 19, 21, 23), зроблені в ґрунтових могильних ямах, орієнтованих кутами за сторонами світу. Вони містять поховальний інвентар, здебільшого

предмети озброєння, до того ж у кургані 23 разом із ними поховано коня, а в кургані 18 крім кінських скелетів було поховання «раба», що засвідчує високий соціальний статус того, кому вони призначені.

Вивчення Нартанівського могильника дає змогу констатувати тривалість проживання в цьому місці скіфської родо-племінної групи. Попри деяку її замкнутість, відображену в довгому вживанні певних форм посуду і деталей упряжі, простежуються контакти з іншими народами, а також посилення з часом впливу кобанської культури.

Крім курганних могильників у центральному Передкавказзі відомі також ранньоскіфські пам'ятники — поодинокі кургани або впускні поховання в кургани епохи бронзи (Новопавловськ; Прогрес, курган 3 поховання 1) (Канторович, Петренко, Маслов 2007; Березин, Маслов 2016).

Висновки. В історії вивчення ранньоскіфських пам'яток Північного Кавказу виокремлюються два основні хронологічні періоди. Перший належить до кінця XIX — початку XX ст. У цей час відбувалось первісне накопичення археологічних матеріалів, пов'язане з відкриттям на досліджуваній території перших скіфських курганів VII—VI ст. до н. е. Дослідження на цьому етапі були зосереджені переважно на північно-західному Кавказі, точніше, у Закубанні. Їхнім результатом стало отримання яскравих, але погано документованих матеріалів, які протягом більшої частини XX ст. залишались основним джерелом для судження про скіфів і їхню культуру на Кавказі.

Початок другого періоду у вивченні ранньоскіфських пам'яток Північного Кавказу припав на 1970—1980-ті рр., коли було отримано нові репрезентативні колекції добре документованих матеріалів. Корпус джерел із ранньоскіфської археології Передкавказзя збагатився такими пам'ятками, як курганні могильники Червоний Прапор, Новозаведене II, Нартан та ін. Вони створили основу якісно і кількісно оновленої бази даних, завдяки якій з'явилась можливість ставити і вирішувати багато актуальних проблем ранньоскіфської археології на Кавказі і суміжних територіях. Завдяки цим дослідженням точка зору про значну роль кавказького регіону в початковий період скіфської історії отримала переконливе підтвердження. Також істотно поглибилися наші уявлення про скіфську присутність на Північному Кавказі в VII—VI ст. до н. е. Достовірні комплексні матеріали з нових розкопок і надійна прив'язка їх до давньосхідної хронологічної шкали дали змогу уточнити час спорудження як нових, так і раніше досліджених скіфських пам'яток на Північному Кавказі.

Узагальнюючи відомості про досліджені дотепер курганні могильники та окремі підкурганні поховання, виявлені на північ від Голо-

вного Кавказького хребта, слід зазначити, що нині тут відомо щонайменше 80 скіфських поховань VII — першої половини VI ст. до н. е., приблизно порівну на північно-західному Кавказі і в центральному Передкавказзі.

Майже у всіх скіфських пам'ятках Північного Кавказу виявлено кінські скелети (від одного—трьох до кількох десятків). Показово, що вони трапляються не тільки в епоху архаїки, їхня кількість не скорочується і в VI—V ст. до н. е., наприклад в Ульському могильнику, підтверджуючи тим самим значну роль вершництва у житті скіфів упродовж усього скіфського часу. Зазначені особливості надзвичайно важливі для визначення соціально-політичної структури скіфського суспільства VII—VI ст. до н. е.

Привертає увагу різноманітність поховального обряду скіфських пам'яток Північного Кавказу. Пояснюється це, мабуть, недостатньою міцністю і територіальною роз'єднаністю скіфського племінного об'єднання VII—VI ст. до н. е. Ймовірно, вони не було однорідним і охоплювало різні етнічні та соціальні групи кочового населення, певна частина якого локалізувалась тоді на Північному Кавказі. Родоплемінне різноманіття разом із кількома «центрами влади», відміченими скупченнями курганів із похованнями скіфської військової аристократії, визначають етнокультурну специфіку різних регіонів півдня Східної Європи в VII—VI ст. до н. е.

Нові дослідження дадуть змогу конкретизувати питання про те, на яких засадах базувалася адміністративно-територіальний поділ східноєвропейської Скіфії в VII—VI ст. до н. е., а також простежити подальші історичні долі скіфських племінних утворень, що існували там.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю., Кузнецова, Т. М. 2001. Келермес (1990 г. — курган № 31). В: Абрамова, М. П. (ред.). *Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки*. Москва: ИА РАН, с. 71-85.
- Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Абрамова, М. П., Козенкова, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972—1979 гг.* Нальчик: Эльбрус, с. 7-115.
- Березин, С. Я., Маслов, В. Е. 2016. Раннескифское погребение в могильнике Прогресс-2. *Краткие сообщения ИА РАН*, 245, с. 191-202.
- Василиненко, Д. Э., Кондрашев, А. В., Пьянков, А. В. 1993. Археологические материалы предскифского и раннескифского времени из западного Закубанья. В: Раев, Б. (ред.). *Понтийско-кавказские исследования*. Краснодар: Скифская галерея, с. 21-38.
- Галанина, Л. К. 1985. К проблеме взаимоотношений скифов с меотами. *Советская археология*, 3, с. 156-165.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.

Галанина, Л. К. 1999. Ульський курган (раскопки Н. И. Веселовского в 1910 г.). *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 34, с. 58-67.

Галанина, Л. К., Алексеев, А. Ю. 1990. Новые материалы к истории Закубанья в раннескифское время. *Археологический сборник государственного Эрмитажа*, 30, с. 34-54.

Галанина, Л. К., Алексеев, А. Ю. 2010. Древности скифской эпохи. В: Бонгард-Левин, Г. М., Кузнецов, В. Д. (ред.). *Античное наследие Кубани*. Москва: Наука, с. 171-196.

Дубовская, О. Р. 1990. Раннескифские погребения у ст. Новокорсунской. *Советская археология*, 4, с. 182-189.

Канторович, А. Р., Петренко, В. Г., Маслов, В. Е. 2007. Раскопки кургана раннескифской эпохи у г. Новопавловска. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 7, с. 168-207.

Коренько В. А. 2001. Курган раннескифского времени у села Новозаведенное Ставропольского края. В: Абрамова, М. П. (ред.). *Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки*. Москва: ИА РАН, с. 52-64.

Лесков, А. М., Эрлих, В. Р. 1999. *Могильник Фарс*. Москва: Государственный музей востока.

Маслов, В. Е., Петренко, В. Г. 1998. Курган 12 могильника Новозаведенное II. *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа*, 1, с. 210-219.

Маслов, В. Е., Окорок, К. С., Клещенко, А. А. 2019. Раннескифское воинское погребение из могильника Бейсузжек XXXV в Прикубанье. *Краткие сообщения ИА РАН*, 256, с. 188-206.

Махортьх, С. В. 1991. *Скифы на Северном Кавказе*. Киев: Наукова думка.

Отчет... 1900. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Отчет... 1907. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1904 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Отчет... 1912. *Отчет Императорской Археологической комиссии за 1908 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Петренко, В. Г. 2006. *Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе*. Москва: Палеограф.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2000. Хронология центральной группы могильника Новозаведенное II. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН, с. 238-248.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2004. Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное II. В: Яблонский, Л. Т. (ред.). *Археологические памятники раннего железного века юга России*. Москва: ИА РАН, с. 179-210.

Петренко, В. Г., Маслов, В. Е., Канторович, А. Р. 2006. Погребения подростков в могильнике Новозаведенное II. В: Мунчаев, Р. М. (ред.). *Древности скифской эпохи*. Москва: ИА РАН, с. 388-423.

Пьянков, А. В. 2006. Комплекс кургана 7 могильника Циплиевский Кут как новое свидетельство этнокультурных связей населения Северо-Западного Кавказа в раннескифскую эпоху. В: Копылов, В. П. (ред.). *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время*. Ростов-на-Дону: Ростовский педагогический университет, с. 27-33.

Рябкова, Т. В. 2013. 1-й Разменный (Костромской) и 10-й Разменный курганы В: Вахтина, М. Ю.,

Грицик, Е. В. (ред.). *Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 378-385.

Рябкова, Т. В. 2014. Южно-Кубанская и предшествующие археологические экспедиции. В: Пиотровский, М. Б. (ред.). *Экспедиции. Археология в Эрмитаже*. Санкт-Петербург: Славия, с. 236-249.

Ульские... 2015. *Ульские курганы. Культурно-погребальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе*. Москва: Палеограф.

Шевченко, Н. В., 2014. Погребения раннескифского времени в курганах степного Прикубанья. В: *Западный Кавказ в контексте международных отношений в древности и средневековье: материалы международной археологической конференции IV «Анфимовские чтения» по археологии Северного Кавказа*. Краснодар: Традиция, с. 264-270.

Эрлих, В. Р., Нехаев, А. А. 2011. Курганы эпохи скифской архаики у хутора Говердовского в Адыгее. В: Мамаев, Х. М. (ред.). *Вопросы древней и средневековой археологии Кавказа*. Грозный; Москва: ИА РАН, с. 131-152.

Makhortykh, S. V. 2019. Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 74-79.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu., Kuznetsova, T. M. 2001. Kelermes (1990 g. — kurgan № 31). In: Abramova, M. P. (ed.). *Severnyi Kavkaz: istoriko-arkheologicheskie ocherki i zametki*. Moskva: IA RAN, s. 71-85.

Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Abramova, M. P., Kozenkova, V. I. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii v 1972—1979 gg.* Nalchik: Elbrus, s. 7-115.

Berezin, S. Ia., Maslov, V. E. 2016. Ranneskifskoe pogrebenie v mogilnike Progress-2. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 245, s. 191-202.

Vasilinenko, D. E., Kondrashev, A. V., Piankov, A. V. 1993. Arkheologicheskie materialy predskifskogo i ranneskifskogo vremeni iz zapadnogo Zakubania. In: Raev, B. (red.). *Pontiiskokavkazskie issledovaniia*. Krasnodar: Ckifskaiia galereia, s. 21-38.

Galanina, L. K. 1985. K probleme vzaimootnosheniia skifov s meotami. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 156-165.

Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskie» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi*. Moskva: Paleograf.

Galanina, L. K. 1999. Ulskii kurgan (raskopki N. I. Veselovskogo v 1910 g.). *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 34, s. 58-67.

Galanina, L. K., Alekseev, A. Iu. 1990. Novye materialy k istorii Zakubania v ranneskifskoe vremia. *Arkheologicheskii sbornik gosudarstvennogo Ermitazha*, 30, s. 34-54.

Galanina, L. K., Alekseev, A. Iu. 2010. Drevnosti skifskoi epokhi. In: Bongard-Levin, G. M., Kuznetsov, V. D. (ed.). *Antichnoe nasledie Kubani*. Moskva: Nauka, s. 171-196.

Dubovskaia, O. P. 1990. Ranneskifskie pogrebeniia u st. Novokorsunskoi. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 182-189.

Kantorovich, A. R., Petrenko, V. G., Maslov, V. E. 2007. Raskopki kurgana ranneskifskoi epokhi u g. Novopavlovsk. *Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo naslediia Severnogo Kavkaza*, 7, s. 168-207.

Korenio V. A. 2001. Kurgan ranneskifskogo vremeni u sela Novozavedennoe Stavropolskogo kraia. In: Abramova, M. P. (ed.). *Severnyi Kavkaz: istoriko-arkheologicheskie ocherki i zametki*. Moskva: IA RAN, s. 52-64.

Leskov, A. M., Erlikh, V. R. 1999. *Mogilnik Fars*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei vostoka.

Maslov, V. E., Petrenko, V. G. 1998. Kurgan 12 mogilnika Novozavedennoe II. *Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo naslediia Severnogo Kavkaza*, 1, s. 210-219.

Maslov, V. E., Okorokov, K. S., Kleshchenko, A. A. 2019. Ranneskifskoe voinskoe pogrebenie iz mogilnika Beisuzhek

XXXV v Prikubane. *Kratkie soobshcheniia IA RAN*, 256, s. 188-206.

Makhortykh, S. V. 1991. *Skify na Severnom Kavkaze*. Kiev: Naukova dumka.

Otchet... 1900. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1897 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Otchet... 1907. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1904 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Otchet... 1912. *Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1908 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Petrenko, V. G. 2006. *Krasnoznamenskii mogilnik. Elitnye kurgany ranneskifskoi epokhi na Severnom Kavkaze*. Moskva: Paleograf.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2000. *Khronologii tsentralnoi grupy mogilnika Novozavedennoe II*. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.* Moskva: IA RAN, s. 238-248.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2004. *Pogrebenie znatnoi skifianki iz mogilnika Novozavedennoe II*. In: Iablonskii, L. T. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki rannego zheleznoogo veka iuga Rossii*. Moskva: IA RAN, s. 179-210.

Petrenko, V. G., Maslov, V. E., Kantorovich, A. R. 2006. *Pogrebeniia podrostkov v mogilnike Novozavedennoe II*. In: Munchaev, R. M. (ed.). *Drevnosti skifskoi epokhi*. Moskva: IA RAN, s. 388-423.

Piankov, A. V. 2006. *Kompleks kurgana 7 mogilnika Tsiplevskii Kut kak novoe svidetelstvo etnokulturnykh svyazei naseleniia Severo-Zapadnogo Kavkaza v ranneskifskuiu epokhu*. In: Kopylov, V. P. (ed.). *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v skifo-antichnoe vremia*. Rostov-na-Donu: Rostovskii pedagogicheskii universitet, s. 27-33.

Riabkova, T. V. 2013. *1-i Razmennyi (Kostromskoi) i 10-i Razmennyi kurgany V: Vakhtina, M. Iu., Gritsik, E. V. (ed.). Bosporskii fenomen. Greki i varvary na evraziiskom perekrestke*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 378-385.

Riabkova, T. V. 2014. *Iuzhno-Kubanskaia i predshestvuiushchie arkheologicheskie ekspeditsii*. In: Piotrovskii, M. B. (ed.). *Ekspeditsii. Arkheologii v Ermitazhe*. Sankt-Peterburg: Slavia, s. 236-249.

Ulskie... 2015. *Ulskie kurgany. Kultovo-pogrebalnyi kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. Moskva: Paleograf.

Shevchenko, N. V., 2014. *Pogrebeniia ranneskifskogo vremeni v kurganakh stepnogo Prikubania*. In: *Zapadni Kavkaz v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenii v drevnosti i srednevekovye: materialy mezhdunarodnoi arkheologicheskoi konferentsii IV «Anfimovskie chteniia» po arkheologii Severnogo Kavkaza*. Krasnodar: Traditsiia, s. 264-270.

Erlikh, V. R., Nekhaev, A. A. 2011. *Kurgany epokhi skifskoi arkhaiki u khutora Goverdovskogo v Adygee*. In: Mamaev, Kh. M. (ed.). *Voprosy drevnei i srednevekovoi arkheologii Kavkaza*. Grozny: Moskva: IA RAN, s. 131-152.

Makhortykh, S. V. 2019. *Concerning the problem of identifying the Scythian centers of power in Eastern Europe in the 7th—6th centuries BC*. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 74-79.

S. Makhortykh

ON THE HISTORY OF THE STUDY OF EARLY SCYTHIAN BURIAL SITES IN THE NORTH CAUCASUS

The history of the study of Early Scythian sites in the North Caucasus, where two main centers of Scythian culture were distinguished, is examined in the paper. One of them is located in the Trans-Kuban area (the left bank of the Kuban river), and the other in the Central Ciscaucasia (the Stavropol upland and adjacent areas of Kabardino-Balkaria). The history of researching Early Scythian burial sites in the North Caucasus is divided into two chronological periods. The first period dates back to the late 19th and early 20th centuries. At this time, there was an initial accumulation of archaeological materials connected with the discovery of the first Scythian kurgans of the 7th—6th centuries BC. Research at this stage was focused mainly on the northwestern Caucasus, more specifically, in the Trans-Kuban region. It resulted in spectacular but poorly documented materials that remained the primary source for the study of the Scythians and their culture in the Caucasus for most of the twentieth century. The beginning of the second period in the research of Early Scythian sites dates back to the 1970s and 1980s. New representative collections of well-documented material were discovered during this time. The corpus of archaeological evidence of Early Scythian archaeology in the Central Ciscaucasia has been enriched by such sites as the Krasnoe Znamja, Novozavedennoe II, Nartan, and other kurgan cemeteries. The second period created the basis for a qualitatively and quantitatively updated database, which made it possible to address many topical problems of Scythian archaeology in the Caucasus and adjacent territories. The studies relying on it proved the critical role played by the Caucasus region in the early period of Scythian history. Our understanding of the presence of the Scythians in the North Caucasus in the 7th and 6th centuries BC has also been considerably deepened.

Keywords: Scythians, North Caucasus, burial sites, 7th—6th centuries BC.

Одержано 27.03.2024

МАХОРТИХ Сергій, доктор історичних наук, ІА НАН України, Київ, Україна.

МАХОРТЮХ Сергій, Доктор of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-7865-0263,

e-mail: makhortykh@yahoo.com.